

VI. MISCELANEA

CONSIDERAȚII REFERITOARE LA INTERPRETAREA FORMULEI SLAVE М А Р Е ¹

I. C. CHIȚIMIA

Figura legendară a Meșterului Manole a căpătat, la un moment dat, un contur istoric prin interpretarea unor semne de pe piatra de mormânt a lui Neagoe Basarab și de pe pietre ale familiei. Astfel, literele chirilice МАРЕ, care se găseau la baza crucii dăltuite pe pietrele funerare (fig. 1 și 2), au fost considerate de V. Brătulescu ca o prescurtare a formulei slavone МАНСА РАБА БОЖИИ, adică «Manole robul lui Dumnezeu» ².

Această interpretare l-a făcut pe autor să urmărească motivul legendei Meșterului Manole în tradiția îndepărtată a altor popoare și să conchidă că la noi legenda s-a dezvoltat în jurul unui erou dovedit a fi istoric ³.

Era pentru prima dată când piatra rece, pe lângă inscripția frumoasă a lui Neagoe: «și rog pe cei ce Dumnezeu îi va hărăzi să vină după noi să păzească adăpostul acesta și lăcașul oaselor mele ca să fie nestricat», aducea și o mărturie prețioasă, neluată în seamă pînă aici, după cum precizează autorul ⁴.

Interpretarea dată însă n-a putut să convingă.

I. D. Ștefănescu, în «Revista istorică română», XIII, 1943, p. 110—111, susține că e vorba de «începutul unor cuvinte obișnuite pe pietrele funerare, folosite pînă în sec. XVIII și mai tîrziu» (V. Brătulescu observase că semnele se repetă și pe alte pietre de mormînt din vremea lui Matei Basarab, dar credea că e vorba de o imitație a meșterilor, aceștia neînțelegînd rostul acestor prescurtări) ⁵.

M. Goleșcu, în «Revista Fundațiilor», decembrie 1943, p. 699—700, încearcă o interpretare simbolică, punînd semnele chirilice respective în legătură cu capul de mort de la baza crucii, cu capul lui Adam în tradiția populară și cu legende populare scrise. Domnia sa citește: «Milostivește, Doamne, pe robul tău ca pe capul lui Adam».

M. Berza în «Revue historique du sud-est européen», XXI, 1944, 272, se îndoieste de interpretarea dată de V. Brătulescu și trage concluzia că locul unde sînt așezate cele patru litere chirilice nu lasă decît să se presupună că e vorba de o «formulă invocatorie» ⁶.

În rîndurile care urmează încercăm să dăm dezlegarea exactă.

¹ Această lucrare a fost redactată în iunie 1946, ca o intervenție la diversele păreri despre prescurtarea slavonă МАРЕ Cerută de «Buletinul Comisiei monumentelor istorice», lucrarea a devenit cunoscută unor cercetători, care și-au spus cuvîntul în referate. Buletinul stăgînd, lucrarea a fost retrasă. Am făcut unele puneri la punct.

² Victor Brătulescu, *Frescele din biserica lui Neagoe de la Argeș*, București, 1942, p. 8 și urm. Este de remarcă că într-o lucrare anterioară (*Miniaturi și manuscrise*, București, 1939, pl. XXXIV și p. 78), pentru aceeași prescurtare slavonă, găsită într-o miniatură din Evangheliarul (1521) de la Bistrița Rm. Vilcea, V. Brătulescu ajunsese la interpretarea «Mihail rabu Bojii». După cit. știu, autorul a renunțat între timp la vechea sa interpretare, dar problema depășește importanța unei simple inscripții funerare și merită să fie analizată.

³ *Ibidem*, p. 7 și 11.

⁴ *Ibidem*, p. 12.

⁵ Virgil Drăghiceanu scotea aceleași semne, de pe piatra de mormînt a lui Matei Basarab, ca inițialele ilustrului voievod muntean (Virgil Drăghiceanu, *Morminte domnești: Matei Basarab, doamna Elena și fiul lor Mateiaș*, în BCMI, VIII, 1915, p. 175). Asupra acestei interpretări mi-a atras atenția arh. prof. Horia Teodoru, membru atunci în Comisia monumentelor istorice.

⁶ Em Condurachi, în «Balcenia», VII, 1944, p. 295, amintește interpretarea dată de V. Brătulescu, fără a face vreo observație. Mult mai tîrziu, după prezentarea lucrării de față la BCMI, în 1946, P. Năsturel se referă, într-o recenzie («Revue des études byzantines», V, 1947, p. 262), la interpretarea lui Brătulescu din *Miniaturi și manuscrise* și apoi, în 1960, direct și la piatra de mormînt a lui Neagoe (Rsl., IV, p. 270, n. 6).

Pe piatra de mormint a lui Neagoe, ca și pe alte pietre de mormint, se poate face distincție între cruce cu semnele ei simbolice și între *inscripția* de pe margine. Pe de altă parte, semnele crucii se referă: unele la divinitate, încadrând partea superioară a ei, altele la pământ și păcatele omenești, fiind așezate la bază, acolo unde crucea ia contact cu pământul.

În antichitate, crucea a fost un instrument de supliciu și pedeapsă grea, capitală, pentru fapte urite și pentru criminali. Numai după ce, potrivit legendei, Iisus a fost răstignit pe ea, crucea, instrument de suferință, a devenit un semn de invocare și de distincție al creștinismului. Din acest moment, crucea a pătruns în diferite forme de cultură religioasă, după cum vom vedea.

Hristos ar fi fost răstignit pe o colină în apropierea Ierusalimului. Acestui loc i-a rămas numele de *Locul Căpăținii*¹ în limbile liturgice vechi: în limba arameică *Gulughtā*, în siriană *gagūhlā*, în ebraică *gulgolei*, de unde, prin filieră greacă (γολγοθα), Golgota a intrat în limbile europene. Transpunerea numelui însă în limba grecească, așa cum se găsește în texte și pe obiecte sfinte, este și *κρανίον τόπος*² sau numai *κρανίον*³, adică *Locul Căpăținii*; forma aceasta a fost tradusă în limba slavă veche prin *аѡѡнои мѣсто*⁴, uneori fiind adaptat chiar cuvântul grecesc *κρανίον*, ca în Evanghelia lui Matei, XXVII, 33: «и приидиши на мѣсто нарицаемои гольготѣ, ѡже есть гольготѣо краиѣво мѣсто», *даниа имѣ пѣти ѡицѣхъ* (și sosind la locul numit Golgota, ceea ce înseamnă *Locul Căpăținii*, i-au dat să bea oțet)⁵. În latină sensul a fost tradus prin *Calvaria*: *Calvariae locus*⁶ (< *calva* = craniu), formă intrată în textele grecești și românești⁷ și în unele limbi moderne cu înțelesul de «suferință»: *calvario*, *calvaire*, *calvar*, *kalvaria* (polonă)⁸ etc. La origine deci e vorba de Dealul Calvarului pe care a fost crucificat Hristos. Coresi îi spune dealului acestuia «*Locul Țăstului*»: «și duseră el la locul Golgothei ce iaste de a se spune *Locul Țăstului*»⁹.

Amănuntele date mai sus nu sînt de prisos. Ele ne vor ajuta la dezlegarea criptogramei de pe piatra funerară a lui Neagoe.

De ce i se va fi spus oare dealului pe care a fost răstignit Hristos *Locul Căpăținii*¹⁰? Vom vedea opiniile care s-au emis în legătură cu aceasta.

Brațele de lemn încrucișate pe care a fost întins Iisus au devenit, religios vorbind, simbolice, ca și locul de sub ele. În jurul crucii s-au adunat tot mai multe tradiții creștine. Unele s-au rezumat în simboluri de rugă, altele au vorbit de ocrotire miraculoasă.

Evanghelistul Ioan, (XIX, 19 și 20), precizează că Pilat a poruncit să se scrie pe cruce titlul pe care și-l luase Iisus, de rege al Iudeilor, în limbile ebraică, greacă și latină, ca să vadă toți supușii de ce era în stare. Știrea a intrat în textele populare. Ms. 4 700 din Biblioteca Academiei care pretinde a conține sentința lui Pilat dată în limba ebraică, sentința descoperită «într-un sicriu» de marmură, introdus și el într-un altul de fier și adus la Constantinopol în 1580, repetă același lucru¹¹: «au hotărît să ducă pe acest Hristos [...] la muntele ce se numește Kalvarion [...]», să fie trupul lui pe cruce spre obștească priveală tuturor făcătorilor de reale și deasupra crucii să se puie titlu în trei limbi: elineaste, românește și ovreeaste. Elineaste: «Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος, Βασιλεὺς Ἰουδαίας»¹², românește (latinește): «Iesus nazoreus»¹³ rex iudeorum¹⁴ și evreiaște: «תִּסְחָה מִדְּבַר הַמֵּלֶךְ תֵּרֶשְׁבִּיחַ». Cele trei limbi

¹ Unii cercetători de confesiune protestantă, mai ales J. Fergusson (*Dictionary of the Bible*, I (1863), p. 287) și Conder (*Handbook to the Bible*, Londra, 1880, p. 351) fixează locul în altă parte. Pentru literatura chestiunii, vezi Fergusson și Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible*, Paris, 1910, vol. II, col. 84.

² Matei, XXVII, 33, în *Novum Testamentum graece et latine*, ed. Jager-Tischendorf, Paris, 1842, p. 52.

³ Luca, XXIII, 33, în *Novum Testamentum*, p. 143.

⁴ Luca, XXIII, 33, în *Святое евангеліе*, (text slav vechi și rusesc), Petrograd, 1905, p. 360. Marcu, XV, 22, *ibidem*, p. 218.

⁵ Matei, XXVII, 33 în *Святое евангеліе*, p. 132.

⁶ Matei, XXVII, 33, în *Novum Testamentum*, p. 52: «Et venerunt in locum qui dicitur Golgotha, quod est *Calvariae locus*». *Calvaria* este la romano-catolici și o colină pe care se ridică o cruce simbolizând Dealul Calvarului, la care se duc credincioșii în pelerinaj.

⁷ În ms. miscelaneu 4 700 din Biblioteca Academiei un text grecesc cu traducere românească paralelă, conținând sentința de condamnare dată de Pilat, se vorbește de Muntele Calvarion: «au hotărît să ducă pe acest Hristos... la muntele ce se numește Calvarion (textul grecesc: Καλβάριον) — f. 46 v. și f. 47 r.

⁸ În polonă, *kalvaria* mai are foarte rar și sensul de «craniu». Uneori oprirea în procesiuni este desemnată cu același termen, simbolizând, se pare, ingenuitătatea lui Iisus sub povara crucii. O mănăstire a Bernardinilor din voievodatul Cracoviei purta numele de Kalvaria. Kalvaria este și numele unui oraș în Lituania în regiunea Troki (Cf. Samuel Bógumił Linde, *Słownik języka polskiego*, Liov, 1856, vol. II, p. 296.)

⁹ *Tetraevangelium*, Brașov, 1561 (Marcu, XV, 22), f. 106 v. de asemenea, f. 63 v etc. Vezi și *Tetraevangelium tipărit de Coresi*, ed. Florica Dimitrescu, București, Edit. Academiei, 1963, p. 98.

¹⁰ E interesant de amintit că încă din secolul al XVI-lea locul execuțiilor supreme, la Moscova, plasat în apropierea Kremlinului, se numea «*Locul Căpăținii*» (мѣсто аѡѡнои), execuțiile fiind socotite probabil ironice, ca un fel de expiație creștină (Cf. N. Brian-Chaninov, *Histoire de Russie*, Paris, 1929, p. 138).

¹¹ Biblioteca Academiei, ms. rom. 4 700, f. 47 r.

¹² Pentru Ἰουδαίων (Ἰησοῦς Ναζωραῖος βασιλεὺς Ἰουδαίων).

¹³ În loc de Nazarenus.

¹⁴ Ioan, XIX, 19, în *Novum Testamentum graece et latine*, ed. Jager-Tischendorf, Paris, 1842, p. 186: Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum.

au fost considerate apoi sfinte. Numai în ele se putea transpune cuvîntul scripturii. Mai tirziu, printr limbile sfinte a fost admisă și slavona. Atunci s-a vorbit de «ИѢСЪ НАЗВРАНИИ ЦАРЬ ІСДІСЕРІИ» (Iisus Nazarineanul Împăratul Iudeilor). Pe crucile vechi se observă inițialele versiunilor greacă, latină și slavă: I N B I, I N R I și И И Ц И. Crucile românești de mai tirziu poartă formula ultimă slavonă, adesea în alternanță cu formula mai simplă ІГ ХГ. Uneori e reprezentată formula greacă¹.

Se povestește că titulatura originală ar fi fost descoperită de Sf. Elena împreună cu crucea, cam prin 335, cînd a călătorit la Ierusalim. Cea dintîi mențiune scrisă e de la sfîrșitul secolului al XII-lea, mai precis în 1180, cînd se afirmă că titulatura a fost găsită în biserica Ierusalim de la Roma. A doua oară ar fi fost întîlnită în 1492, cu prilejul restaurării aceleiași biserici. Cu mult înainte de aceste mențiuni însă, formula intrase adînc în folclor și în practica magică, folosită împotriva bolilor, primejdiilor și dușmanilor².

Dar, pe lîngă titulatura de mai sus, care s-a preschimbă cu vremea din batjocură și amenințare în simbol, Iisus fiind identificat cu crucea, s-au imprimat pe cruce și alte formule.

Se cunoaște relatarea că împăratul Constantin cel Mare, într-un moment de revelație, ar fi văzut deasupra soarelui o cruce de foc și niște semne, pe care comunicîndu-le lui Eusebiu, acesta le-a interpretat prin τούτω νικά, în traducere latină în *hoc vinces* (sau cunoscuta parafrază în *hoc signo vinces*). Revelația a avut răsădit. Pe o monedă bătută la Cartagina, pe vremea lui Flavius Heraclius, se poate citi 6H TETO HIKI³. În felul acesta, aproape pe toate crucile orientale se întîlnește cuvîntul ΝΙΚΑ (νικα)⁴. Originea acestui simbol însă trece dincolo de vremea amintită. O regăsim într-o cabală evreiască transmisă prin folclor, în diferite forme, pînă în vremurile noastre (cf. mai jos).

Trebuie să coborîm încă spre formulele de la baza crucii. Aici simbolul divinității, crucea, ia contact, după religie, cu pămîntul și păcatele omului, de ispășirea cărora este vorba. Cu aceste formule ne întoarcem însă la numele locului de condamnare: Dealul, Muntele sau Locul Căpățîinii.

Unii au afirmat că e vorba de locul unde cădeau capetele criminalilor, albindu-l cu tidvele lor. Alții au crezut că dealul își trage numele de la asemănarea stîncii calcaroase cu o tidvă de om; s-a adus în discuție și comparația cu un nume ca *Chaumont* < *calvus mons* ⁵. Explicația însă care a avut o largă răspîndire în masele populare creștine a fost cea pusă în legătură cu capul lui Adam. Bazată pe relatările unor scriitori religioși în frunte cu Epifaniu (Origen, Ambrozio, Atanasie, Augustin, Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur), explicația aceasta a intrat în texte populare, a îmbrăcat un pronunțat aspect apocrif, ieșind din propaganda bisericii și trecînd progresiv în legendă. După această explicație, crucea de răstignire a lui Hristos ar fi fost înfiptă pe locul unde fusese îngropat Adam. În momentul în care sîngele ar fi țîșnit din coasta lui Iisus, stîncă de dedesubt s-a despicat în două și a lăsat să se vadă un cap de mort, capul lui Adam. De aici ar veni numele de Golgota sau Locul Căpățîinii⁶.

Explicații asemănătoare se repetă în texte populare. Ms. 4700, din Biblioteca Academiei într-o notă la Muntele Calvarion, spune: «Muntele acesta s-a numit și Locul Căpățîinii, pentru că nu lipsesc acolo niciodată căpățîni împrăștiate ale făcătorilor de reale ce li se tăia capetele. Iară monahul Epifanie în scrisoarea lui pentru Siria și Ierusalim zice: Dedesubt la Golgotha iaste biserică mică a lui Adam și întru dînsa era căpățîna lui sub dărîmătura Golgothei. Deci dintru aceste s-au numit Locul Căpățîinii»⁷.

Scena aceasta a crucii înfipte deasupra căpățîinii lui Adam s-a perpetuat în toate reprezentările ei: pe cruci propriu-zise, pe pietre de mormînt, pe antimise, în picturi murale⁸, miniaturi⁹, epitafe¹⁰ etc.

¹ Mai ales în pictura religioasă. Cf. I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie*, Paris 1930, pl. 68: *Coborîrea de pe cruce* (Biserica Domnească din Tirgoviște; deasupra crucii se vede I H B I); N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, București, 1934, vol. I, fig. 26 (icoană în care apare I H B I).

² R. Ganszyniec, *Studia do dziejów magii. Pas magiczny* (Studii pentru istoria magiei. Cîngătoare magică), Liov, 1922, p. 7.

³ Raffaele Garrucci, *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della chiesa*, I, Prato, 1872, p. 458 și 570.

⁴ Greșit se pun în legătură cele două formule pomenite pînă aici, vorbindu-se de «Iisus Hristos, învingătorul».

⁵ F. Vigouroux, *op. cit.*, col. 78. Unii cercetători au susținut că ar fi vorba și de un joc de cuvinte între, *κροτήριον* (culme, citadelă) și *κροτών* (craniu): F. de Malvy, *La couronne d'épines sur la tête du Christ en croix et la tête de mort du Calvaire*, în «Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France», 1906, p. 217–221.

⁶ P. de Cagny, *Usage de placer une tête de mort au bas de Crucifix*, în «Revue de l'art chrétien», vol. II, 1858, p. 125–127. Croasnier, *Monographie de la Croix*, în «Bulletin de la Société nivernaise des lettres, sciences et arts», seria II-a, t. II, 1862, p. 17 și 126.

⁷ Ms. 4700, f. 47 r.

⁸ Cf. I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, pl. 52; 60 etc.; N. Iorga, *op. cit.*, vol. I, fig. 60; vol. II, fig. 31.

⁹ I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Roumanie et en Moldavie*, vol. II, Paris, 1928, pl. XXIX: miniatură în Evangheliarul din 1607; N. Iorga, *op. cit.*, I, fig. 57: miniatură în *Faptele Apostolilor*.

¹⁰ N. Iorga, *op. cit.*, vol. II, pl. I: epitaf din 1683.

De aceea, Golgota a devenit un loc pe care innografiile au început să-l pomenească în cîntecele lor.

O asemenea întîmpinare o întîlnim în *Octoih*.

Octoihul este o carte de ritual caracteristică Orientului ortodox, ceva corespunzător neexistînd între cărțile liturgice apusene. Opera, după cum se știe, i se atribuie Sf. Ioan Damaschinul, care i-ar fi dat forma actuală la începutul secolului al VIII-lea, dar cercetări mai noi au arătat că la ea s-a lucrat cu mult înainte de Damaschinul, iar după el de Teodor Studitul pe la anul 800, pentru ca în a doua jumătate a secolului al IX-lea Mitrofan de Smirna să contribuie la desăvîrșirea ei în forma de azi¹. Această redacție care privește serviciul duminical pe opt «glasuri» — de aici și numele — este cunoscută și ca *Micul Octoih*, spre deosebire de *Marele Octoih* sau *Paracletichi* (Παρακλητική)², care este o redacție ulterioară mai dezvoltată, cuprinzînd oficial celor opt glasuri pentru fiecare zi din săptămîină.

Opera aceasta a pătuns de timpuriu în literatura românească în limba slavă și a fost tradusă mai tîrziu în românește. Aici, în redacția Octoihului Mare, la glasul 5, sedelna de Miercuri dimineața, se poate citi:

«Locul Căpătîinii raii s-au făcut, că numai cît s-au înfipt Lemnul Crucii, îndatăși au odrăzlit strugurul vieții, pe tine, mîntuitorule, spre a noastră veselie, slavă ție»³.

Originalul grec începe cu «Τόπος κρανίου παραδεισος γέγονε» (Locul Craniului rai a devenit)⁴, iar textele slavone traduc aidoma textul grec: Мѣсто лосиши раи бѣсть. (Locul Căpătîinii a devenit rai)⁵.

Invocarea aceasta din *Marele Octoih* este elocventă și revelatoare pentru tema noastră.

Fără comentarii prea multe, se poate observa ușor că inițialele **versiunii slavone** ale acestui început de tropar dau tocmai «criptograma» de pe piatra de mormînt a lui Neagoe Basarab: **МАРҢ**.

Nu putem și din ce imagine s-a inspirat primordial innograful.

Formula aceasta însă, în care se amintește Golgota, s-a atașat de la o vreme crucii, acolo unde ia contact cu pămîntul și unde se vede craniul lui Adam. În consecință, formula, a cărei dezlegare o cunoaștem acum, nu se referă la piatra de mormînt, la osemintele celui de sub ea sau la numele meșterului pietrar, care ar fi fost Meșterul Manole⁶. Rămîne de cercetat doar dacă ea apare și pe pietre funerare anterioare sau Neagoe și cărturarii din vremea lui au luat-o pentru prima dată de la slavi, introducînd-o în cultura românească.

Fapt este că formula **МАРҢ** nu însoțește numai crucile de pe lespezile de mormînt. Ea se găsește în primul rînd în *miniaturile cărților vechi*, începînd cu cele tipărite chiar în vremea lui Neagoe Basarab, lucru semnificativ. De altfel, bibliografii și istoricii literari n-au găsit o dezlegare pentru aceste semne. În *Evangheliarul* slavonesc, tipărit de Macarie la Tîrgoviște în 1512, se află o asemenea miniatură, avînd pe marginea de deasupra o cruce încadrată la bază de literele **МАРҢ**. La mijlocul miniaturii e stema Țării Românești: un șoim cu crucea în cioc (fig. 3). Meșterul tipograf Macarie a împămîntenit în cultura românească elemente de cultură sud-slavă.

Această miniatură o regăsim mai tîrziu reproducă aidoma de Coresi atît în *Octoihul mic*, tipărit la Brașov în 1557⁷, cît și în *Triodul Pentecostar*, scos de sub teasc la Tîrgoviște în 1558⁸. Altfel este însă gravată pentru *Octoihul mic*, tipărit la 1580 în Alba-Iulia de Lorînt. Vulturul este mai elegant, în poziție inversă, crucea pe care o ține în cioc e mai scurtă, proporțiile sînt mai bine păstrate aici, iar literele **МАРҢ** se depărtează mult de cruce, ceea ce dovedește că tipograful nu le mai înțelegea de pe acum semnificația (fig. 4).

Diaconul Coresi mai reproduce, după *Evangheliarul* lui Macarie, în *Tetraevangheliarul* său din 1561 și o altă miniatură, cap de pagină, mai simplă, avînd aceiași cruce deasupra. Interesant că la Macarie lipsește formula **МАРҢ** de la baza crucii. Coresi i-o adaugă însă⁹.

Introdusă prin tipărituri, formula respectivă în prescurtare apare și în cărți vechi. O

¹ Vezi J. Pargoire, *L'Eglise byzantine de 527 à 847*, Paris, 1905, p. 332—333; cf. și S. Salaville, *Liturgies orientales*, Paris, 1932, p. 187. Paternitatea e restituită cu detalii și mai multă precizie în această din urmă lucrare, p. 187—188, arătîndu-se și alți colaboratori: Sf. Cosma, Împăratul Leon al VI-lea și fiul său Constantin Porfirogenetul.

² Organizarea acestei redacții se datorește Sf. Iosif Innograful (S. Salaville, *op. cit.*, 188).

³ *Octoih ce se zice elinește Paracletichi*, Buda, Tip. Universității, 1811, p. 43 (187).

⁴ Παράκλητική, Veneția, 1897, p. 207.

⁵ Božidar Vuković, *Ἐκτὸν Πνευματικόν*, Veneția, 1536—1537: «Мѣсто лосиши раи бѣ(ст)я».

⁶ Identificarea Meșterului Manole s-a încercat și mai înainte. S. P. Cegăneanu (*Ceva cu privire la Meșterul Manole*, în BGMI, III, 1910, 44—47) credea că Meșterul Manole nu e decît cunoscutul meșter Manea de la Bistrița.

⁷ Reprodusă în *Bibliografia românească veche*, IV, p. 3.

⁸ Reprodusă tot aici, I, p. 32. De remarcă că aceiași gravură (fără formula **МАРҢ**, iar imaginea inversată) e reproducă și într-un *Evangheliar* sîrbesc tipărit la Belgrad în 1552 (reproducere în *Bibliografia românească veche*, I, p. 13). De altfel, influența evangheliarului lui Macarie asupra acestui evangheliar sîrbesc e mai largă (Paul J. Șafarik, *Geschichte der sudslavischen Literatur*, Praga, 1865, vol. III, p. 255—256).

⁹ Facsimil în *Bibliografia românească veche*, I, p. 45.

conține o admirabilă miniatură frontispiciu în culori din *Evangheliarul* ilustrat, pe pergament, al lui Macarie unicat descoperit la mănăstirea Bistrița din Vilcea¹ (fig. 5). În vechea cultură rusă se găsește în frontispiciu unor calendare².

În al doilea rând, formula МАРЕ se găsește pe crucele propriu-zise, tăiate în piatră, însoțite, după cum vom vedea, crucea de pe antimise și, deși nu avem cunoștință, s-ar putea să se afle pe crucele din pictura religioasă murală.

În Parcul Libertății din București, în apropierea locului unde se afla Muzeul militar, se găseau trei cruce de piatră: una monumentală la mijloc, două mai mici de margine. Crucile erau aduse aici din altă parte. Pe una din cele laterale era trecut anul 7152 (1644). La baza crucii monumentale, cu inscripția slavonă roasă de dintele vremii, se vedea un cap de mort și, între altele, formula МАРЕ³.

Dar formula simbolică slavonă prezentată apare și pe crucea de pe antimisele românești.

Antimisul (v.sl. *антимисъ* <gr. *ἀντιμίστιον*)⁴ este un vâl de în sau de mătase care se așază pe pistol⁵ și care poartă pe el o reprezentare scrisă sau tipărită cu cerneală (poate uneori brodată): așezarea lui Iisus în mormânt, Cîna cea de taină sau numai crucea însăși cu formulele ei amintite mai sus.

Cel mai vechi antimis românesc se află la Mănăstirea Brădetul din județul Argeș, fiind sfințit de Mitropolitul Luca al Țării Românești în 1604. Acest antimis conține reprezentarea crucii împreună cu formulele în cerneală, analizate mai sus, între care și МАРЕ (fig. 6). N. Iorga a relevat și studiat pentru prima dată acest antimis în «Biserica ortodoxă română», publicind și fotografia lui⁶. Tot N. Iorga, cu mult înainte, a stăruit asupra unui sir întreg de antimise vechi românești, de însemnătate istorică, la cele mai însă dînd doar inscripția care fixa momentul sfințirii de către episcop sau mitropolit⁷. Dintre ele desprindem antimisul episcopului român de la Peri, Iosif Stoica, de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, cu reprezentarea crucii și a formulelor ei, pe care Iorga le citează în prefață: ИИИИ ИИИИ МАРЕ⁸. Marele învățat însă n-a încercat niciodată să dea interpretarea ultimei prescurtări.

Reprezentarea crucii și formulele ei se găsesc imprimate probabil și pe antimisele slavone, studiate de cunoscutul învățat bulgar în domeniul vechii culturi religioase slave Ivan Goșev⁹. Avem cunoștință și de un antimis grecesc, care se păstra pe vremuri — poate se păstrează și astăzi — la Muzeul Societății arheologice creștine din Atena și care conține o serie de criptograme, printre care și formulele crucii în forma grecească: ИИИИ și ТΚΗΗ¹⁰. Ultima prezentare, în care litera Η este o corupere sau o lectură greșită pentru И, nu poate să încheie în ea decît formula Ocothului: Τόπος κρανίου παραδείσος γέγονε «Locul Căpățîinii s-a transformat în rai».

Fără îndoială, antimisele românești își au originea în cele bizantino-slave, păstrînd reprezentarea crucii cu formulele simbolice în însăși forma slavă, ca de altfel în toate reprezentările vechi ale crucii.

Dar antimisul grecesc ne mai vine în ajutor pentru o altă dezlegare. Pe vechile noastre cruci¹¹ și în reprezentările lor, ca cele de pe pietrele de mormînt din vremea lui Neagoe și de pe alte pietre ulterioare, se observă următoarele semne enigmatice: ΑΑΑΑ și ΚΚΚΚ. Asupra lor nu s-a oprit nimeni¹². Antimisul grecesc are printre criptogramele sale două, din care neapărat s-au perpetuat cele de mai sus, prin filieră slavonă. Ele sînt 0000 și XXXX. Primele semne,

¹ A. I. Odobescu, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite aflate în mănăstirea Bistrița (Vilcea)*, în «Revista română pentru știință, literatură și artă», vol. I, 1861, p. 184. Frontispiciul reproduc și de V. Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, București, 1939, pl. XXXIV și p. 78 (formula este interpretată aici ca «Mihail răzbi boiul»). Frontispiciul reproduc și de Dan Simonescu, *Le vieux livre roumain*, în «Arcades», 1947, nr. 3-4; extras, București, 1947, p. 10, pl. I.

² A. A. Sidorov, *Древнерусская книжная графика*, Moscova, 1951, p. 233 în frontispiciul unei scrisori din 1672.

³ Formula pe numeroase alte cruci vechi (comunicare d-na Anz Maria Musicescu-Inst. de studii sud est europene și N. Constantinescu-Inst. de arheologie. Ultimul îmi atrage atenția asupra celor din «Rev. de Ist., arheologie și fil., XI, 327 și XIV, 114, precum și asupra giulgiului lui Mateiaș Postelnicul, fiul lui Udriște Năsturel, giulgiu descoperit recent (1965) la Biserica Domnească din Tîrgoviște și conținând aceiași formulă).

⁴ În limba latină *antimensium*; în limba slavonă se întîlnesc formele *анѣмисъ*, *анѣмисъ* și *анѣмисъ*.

⁵ Acest vâl putea fi folosit la oficierea serviciului divin și în afară de lăcașul bisericii.

⁶ N. Iorga, *Un antimis al Mitropolitului Luca (1604)*, în «Biserica ortodoxă română», LIII, 1935, p. 484-487. După moartea lui Iorga, a revenit asupra aceluiași antimis Constantin Georgescu-Munteanu, *Un antimis rar la Mănăstirea Brădetul (Argeș)*, în RI, XXIX, 1943, p. 151-158, aducînd date în plus. Pentru antimise vezi lucrarea lui N. M. Tuță, *Sfințitul antimis*, București, 1943, 146 p. Vezi mai ales I. D. Ștefănescu, *Atels, tissus, broderies liturgiques*, în «Analecta», 1944, p. 8-14.

⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, XII, București, 1906, p. 206-302.

⁸ *Ibidem*, p. LXV-LXVI. Litera и din prima formulă (ИИИИ) a rezultat prin corupere din и (цар = țar).

⁹ Ivan Goșev, *АНТИМИСЪТ*, Sofia, 1925, p. 75 și urm. Nu am putut avea în mînă această lucrare. Vezi și K. Nikolaev, *Об антимисах православной русской церкви*, Petersburg, 1872.

¹⁰ Fernand Cabrol, *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie*, I, Paris, 1907, col. 2325.

¹¹ Cf. V. Brătulescu, *Frescele din biserica lui Neagoe de la Argeș*, fig. 13 și 14.

¹² Victor Brătulescu, *Frescele din biserica lui Neagoe*, p. 12, le notează; într-un loc (p. 20) autorul afirmă că «le-a explicat mai sus», dar la locul indicat nu se găsește vreo lămurire.

după interpretarea învățaților, ar ascunde inițialele unor cuvinte luate din scrisoarea lui Iisus către Avgar: Θεῶν θεῶν θεῶν θεῶν, în care e vorba de «minunea sfântă a dumnezeirii»¹.

În semnele celorlalte s-ar citi, după părerea învățaților: χριστός χριστιανούς χαρίζεται χαρίν «Hristos singur a hărăzit creștinilor fericirea»².

În consecință, și aceste semne au o origine bizantină. Ele s-au păstrat și au trecut automat pe crucile slavilor, cu schimbarea explicabilă a lui Θ în Λ și a lui Χ în К. De aici au intrat în formă identică slavonă la noi, pierzându-și înțelesul din grecește și devenind enigmatice.

Crucea însă, cu întregul ei cortegiu de formule și simboluri, a intrat, după cum spuneam mai sus, și în folclor și s-a întâlnit aici cu practici vechi.

Magia «neagră» a primitivilor n-a putut să fie alungată de învățătura și preceptele creștinismului. Ea a continuat să trăiască și să fie practică. Peste fondul vechi de magie au început doar să se suprapună, de la o vreme, elementele creștine. A avut loc, așadar, nu o distrugere, care era imposibilă, ci o substituție, rămânând transparente multe din practicile vechi. Aceste practici, în cea mai mare parte au fost adaptate spiritului creștin³. Semnelor vechi magice, unele de origine evreiască, le-au luat locul altele noi creștine. Între cele noi se numără și crucea cu simbolurile ei. Aici nu ne vom opri decât asupra unui talisman «arheologic», al cărui amestec de elemente păgine și creștine ne dovedește, între altele, că formulele simbolice ale crucii s-au perpetuat datorită nu atât spiritului creștin canonic, cât mai cu seamă spiritului popular amestecat cu superstiții. Crucea, ca amulet sau semn magic, înlocuind «cercul» evreiesc, a căpătat atita extindere între creștini, încât uneori nu se mai poate face precis demarcația între caracterul ei creștin și cel superstițios. Faptele sînt numeroase și elocvente⁴.

În colecția arheologică a Universității din Varșovia se păstrează un manuscris pe pergament, în forma cărților-rolului din antichitate. El a fost studiat și publicat cu deosebită competență de învățatul medievist R. Ganszyniec⁵. Pe o față a pergamentului se observă figuri și semne magice, pe cealaltă sînt texte în limba latină, cu scrisul dispus în forma «volumului» de papyrus⁶. Ganszyniec crede că e vorba de un briu sau chimir magic, pe care un luptător polon îl țină în timpul bătăliilor, ca să-l ferească de răni și primejdii⁷. Lucrul este foarte posibil, dar nu avem nici o indicație în acest sens. Din contră, lungimea pergamentului de 2,28 m și lățimea lui de 0,095 m ne dă mai degrabă imaginea unui mic manuscris în formă antică, decât a unei cingători⁸. În orice caz, oricare ar fi ajuns ulterior destinația unui asemenea pergament, la origine a fost o carte magică. Cărțile-sul antice sau «volumele» au fost înlocuite cu cărți, în pagini, cunoscute azi, începînd încă din secolul al IV-lea e.n. În secolul al VI-lea erau destul de rare⁹. Numai cărțile magice au durat în forma veche, fiindcă în magie conservarea formei joacă adeseori un rol mai important decât conținutul. Această formă a cărții antice s-a păstrat chiar pînă în vremurile moderne la cărțile liturgice evreiești¹⁰ și la cărțile magice orientale și africane, bunăoară la cele abisinienilor¹¹.

De altfel, imaginea cărții-sul s-a păstrat vie în arta medievală¹² și în pictura bisericească de mai tîrziu, în care «sulul» apare neconținut în mina evangheliștilor, lucru pe lingă care se trece cu ușurință. Cu aceste cărți, de tip magic însă, face punte de legătură și manuscrisul de la Varșovia, prin diferite intermediare¹³. Ne-o dovedește însuși conținutul lui. Semnele magice în culori sînt în număr de 48, fiind în majoritate cercuri de origine evreiască, adaptate culturii creștine, conținînd însă prescurtări de diferite cabale ebraice. În fruntea lor stă crucea cu formulele ei. Nu lipsește nici scara cu ajutorul căreia ar fi fost coborît Hristos de pe cruce¹⁴ (fig.7)

¹ Asupra legendei, vezi N. Cartoian, *Cărțile populare*, vol. II, p. 135.

² F. Cabrol, *op. cit.*, col. 2.325.

³ Adaptarea s-a făcut în bună parte în vremea Renașterii, de către reformati și apoi de ieziți (R. Ganszyniec, *op. cit.*, p. 5-6).

⁴ Fr. Pfaff, *Missbrauch des Kreuzes als Zaubermittel*, în «Alemania», III, fasc. 2, p. 145 și urm.

⁵ Ryszard Ganszyniec, *Studia do dziejow magii. I. Pas magiczny* (Studii pentru istoria magiei. I Cingătoare magică), Liov, 1922, 58 p. + 4 pl.

⁶ «Volum» (= volumen = rol) se numeau cărțile-rolului din antichitate, care se adunau în jurul unui sul subțire de lemn.

⁷ Prof. Aurelian Sacerdoțeanu mi-a atras atenția că purtarea talismanelor-suluri era obișnuită în Bucovina. Personal posedă unul de proveniență armeană.

⁸ S-ar părea că lungimea volumului e mică. Se cunosc însă volume și mai mici de 1,45 m, 1,56, 2,23, 2,41, conservate în bibliotecile din Europa: British Museum, Vatican, Berlin (Teodor Birt, *Das Antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur*, Berlin, 1882, p. 130).

⁹ *Ibidem*, p. 101.

¹⁰ J. Obernberg și M. Bretzfeld, *Die Kultur der Juden*, München, 1813, p. 61.

¹¹ René Basset, *Les Apocryphes éthiopiens*, I-XI, Paris, 1890-1909.

¹² Th. Birt, *Die Buchrolle in der Kunst*, Leipzig, 1907, p. 316.

¹³ Scrisul pergamentului se pare că nu e mai vechi decât secolul al XVII-lea, dar lucrarea nu poate fi decât o copie de pe altele.

¹⁴ Scara este reprezentată foarte des în pictură și în miniaturi. Pentru pictura noastră, vezi I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie*, II, Paris, 1930, pl. 52, 60 și 68. N. Cartoian, *Ist. lit. rom. vechi*, vol. I, București, 1940, p. 25.



Fig. 1 Piatra de mormint a lui Neagoe Basarab, din
biserica de la Argeș.



Fig. 3 Frontispiciul din *Evangelhilarul* lui Macarie, 1512.



Fig. 2 Pietrele de mormint ale copiilor lui Neagoe: Anghelina, Petru și Ioan.

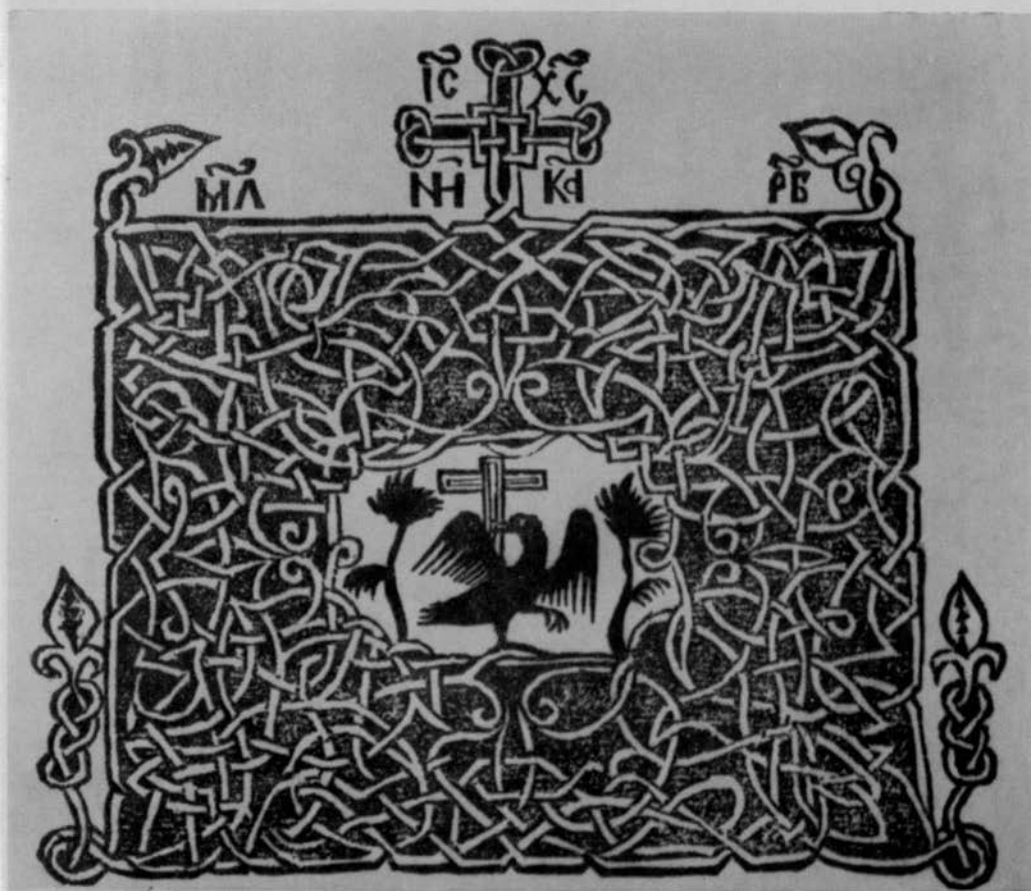


Fig. 4 Frontispiciu din *Octoiul mic*, 1580.

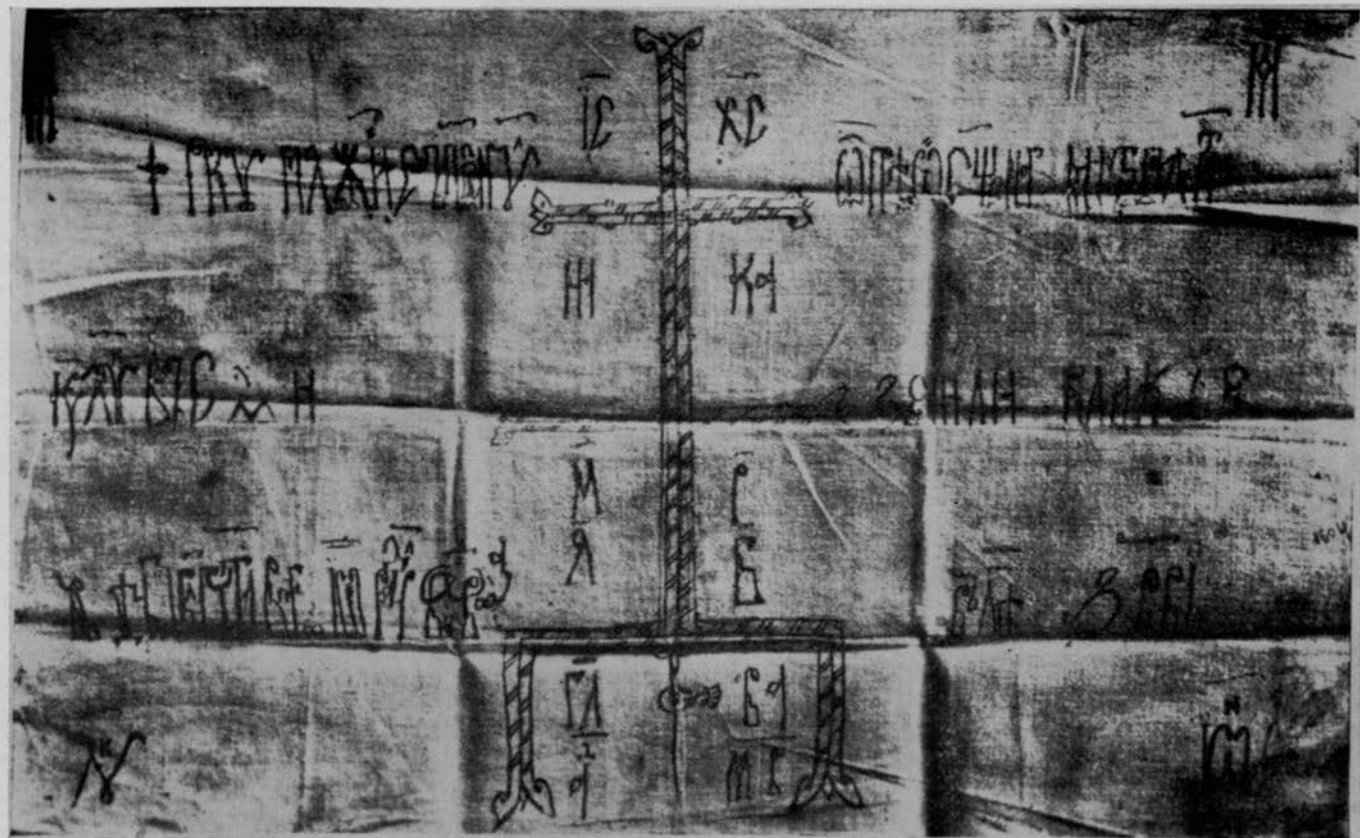


Fig. 6 Antimis din anul 1604.

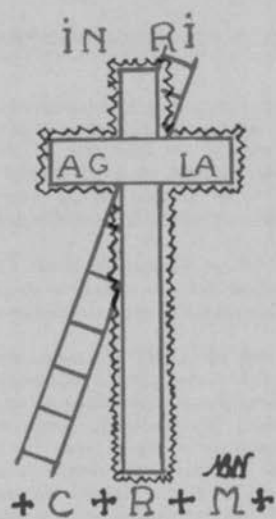


Fig. 8

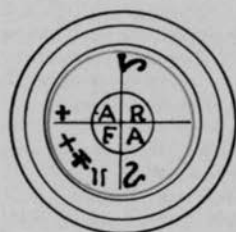


Fig. 9



Fig. 10



Fig. 11



Fig. 12

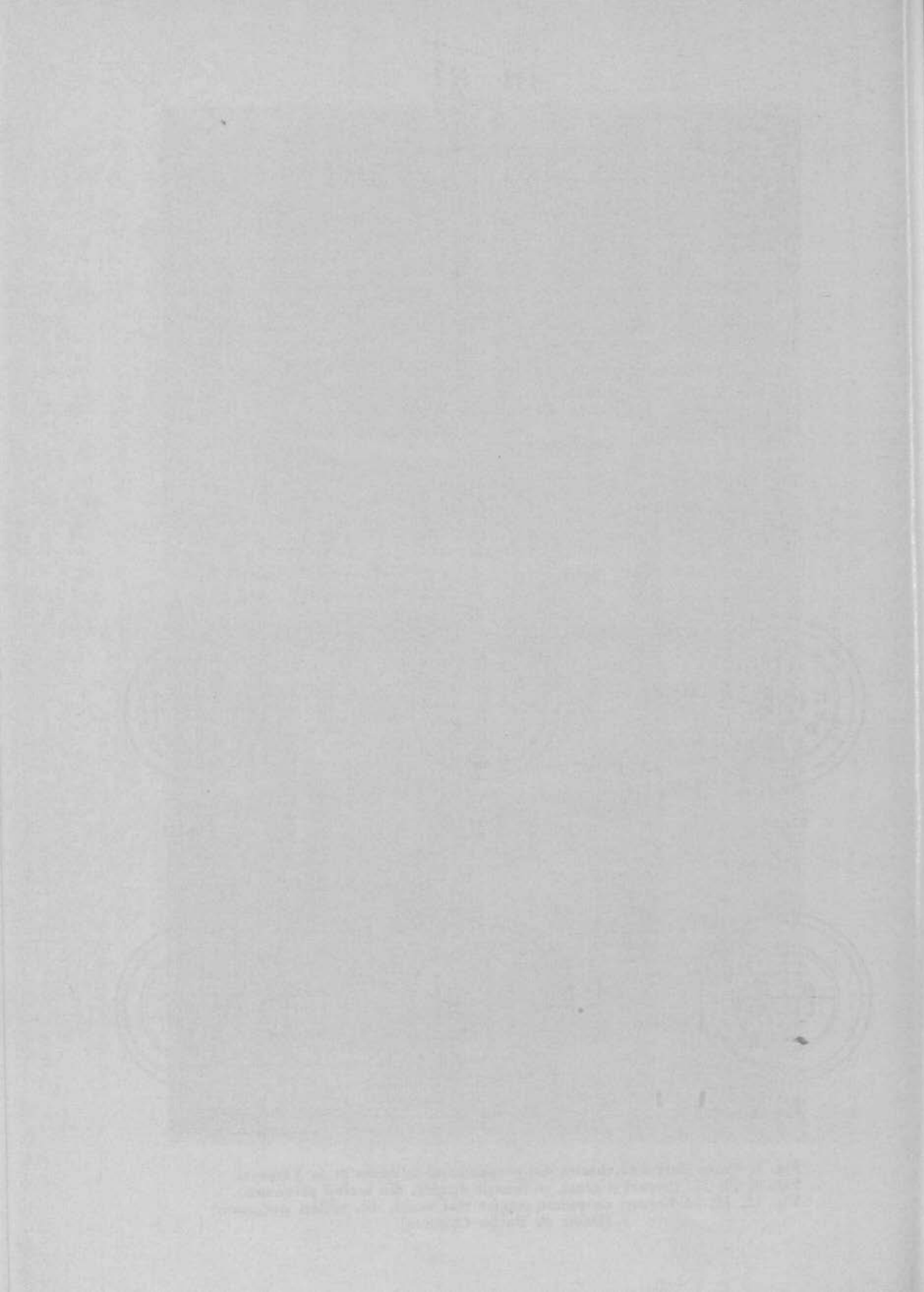


Fig. 13



Fig. 14

Fig. 8. Cruce simbolică ebraică din pergamentul-talisman de la Varșovia.
 Fig. 9, 10, 11. Cercuri și cruci, cu funcție magică, din același pergament.
 Fig. 12, 13, 14. Cercuri cu semne magice mai vechi, din același pergament
 (Desen de Barbu Chițimia)



Afară de cruce, care pare să fie aici considerată cu puteri nelimitate, fiecare din celelalte semne apără, potrivit superstiției, de o anumită primejdie sau boală. Textele de pe verso ale pergamentului sînt un amestec bizar de texte religioase cu funcție magică și de texte apocrife. Între ele nu lipsesc cîteva psalmi, intrați în uzul magiei prin cărți de practică evreiască (*Šimnuš tehillim* și *Sepher Hakkolot*)¹ și, în secolul al XIII-lea, prin «ensalmistii spanioli»² (*ensalmistae* < *ensalmar* > *inpsalmare*). Nu lipsește nici celebra scrisoare a lui Iisus către Agvar.

În ce privește crucea, desenul e făcut cu culoare verde. Din toată figura numai crucea este îmbrăcată într-un chenar simplu de culoarea aurului, simbolizînd probabil lumina divină. Tot de culoarea aurului sînt și cruciulițele care încadrează inițialele de la baza crucii (+ C + R + M +).

Deasupra crucii se vede formula obișnuită INRI. În loc de NIKA, însă, avem AGLA, o prescurtare în inițiale a cabalei evreiești «Atha gebor le'ulam Adonai», («Tu, doamnă, cel atotputernic»)³. După noi, această formulă care, se adresează celui «puternic», «îvingătorului», cu unul din cele 72 de nume dumnezeiești (Adonai), intrate și ele în magie, tot din cabale populare evreiești⁴, nu este decît o versiune mai veche a creștinescului NIKA. De altfel, această formulă a intrat în folclor și în versiunea latină: *vincit*. O regăsim, ni se pare, în formula magică contra ciumii: «CruX vincit, cruX regnat, cruX imperat»⁵ sau între cele 72 de nume ale lui Dumnezeu sub forma «Cristus vincit + Cristus regnat + Cristus imperat», pătrunse în magia slavonă și românească⁶. Înainte de a se atașa crucii, AGLA (coruptă uneori în ARFA, ASLA etc.)⁷ a circulat înscrisă în interiorul cercurilor evreiești. Dovada ne-o face chiar pergamentul magic de la Varșovia. Acesta conține o serie de cercuri, în care apare AGLA, uneori împreună cu crucea desemnată din linii simple, fiind probabil reflexul unor stadii mai vechi de evoluție creștină (fig. 12, 13 și 14).

În concluzie, NIKA (HIKA) din tradiția creștină își are echivalent într-o formă anterioară, care poate fi considerată ca o variantă a aceluiași fond inițial al formulei.

Pe pergamentul de la Varșovia nu lipsește nici formula de la baza crucii, în care se evocă Golgota, dar ea nu mai e reprezentată prin versiunea slavonă МАРІ sau prin cea greacă ΤΚΠΓ, ci printr-una apuseană C R M, inițialele invocației *CruX Redemptis Mea*. Se invocă același fapt al «răscumpărării». Deasupra literei M se poate observa cum un alt proprietar al pergamentului a scris litera N, pentru că el cunoștea probabil un text în care formula era *CruX Redemptis Nostra*.

Formula crucii în cea mai veche tradiție, I N R I, a intrat și în superstiții. Scrisă pe pergament, în noaptea Crăciunului, și așezată în altar în timpul a trei liturghii, devenea un talisman care apăra contra rănilor⁸. Ea era folosită, de asemenea, contra uraganelor⁹, contra focului, de aceea o găsim în vechime scrisă pe case o dată cu anul clădirii¹⁰.

Nenumărate sînt cazurile în care crucea și formulele ei au intrat în magie și în superstiții și au devenit amulete¹¹.

¹ Peter Fr. Arpe, *De prodigiis naturae et artis operibus, talismanes et amuleta dictis*, Hamburg, 1717, p. 12: «Ac sane extat Sepher Hakkolot de nominibus occultis scilicet et mysterio plenius in sacris canticis obvis (Cabalistae Simmouš Tehillim vocant) usum practicum sive de proprietatibus Psalmorum, cui potissimum structura amuletorum Judaeorum innititur».

² Gabriel Naudé, *Apologie pour tous les grands personnages qui ont été soupçonnés de magie*, Haga, 1584, p. 292.

³ R. Ganszyniec, *op. cit.*, p. 8.

⁴ Johannes Bolte, *Über die 72 Namen Gottes*, în «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde», XIII, 1903, p. 445.

⁵ Paul von Winterfeld, *Ein lateinischer Sagen mit Namen Christi*, în «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde», XIII, 1903, 443. Winterfeld insistă aici (p. 442–444) asupra unui text din secolul al XV-lea, asupra căruia vine cu considerații, într-un «Nachtrag», și Bolte.

⁶ Ivan Franko, *Kirchenslavische Apokryphe von den 72 Namen Gottes*, Ibidem, XIV, 1904, 408–413.

⁷ Vezi fig. 9, 10 și 11.

⁸ Meister Rührmichtan, *Die Passauer Kunst oder die Kunst sich gegen Hieb, Stich und Schuss festzumachen, alle Feinde zu überwinden und aus jedem Kampfe als Sieger hervorzugehen*, Berlin, 1901, p. 38. Pentru magia crucii vezi și «Luda», XXXVIII, 1947, p. 266.

⁹ Paul Beck, *Ein Wetterregen aus dem sechzehnten Jahrhundert*, în «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde», XVII, 1907, p. 313–314: «Jezus Nazarenus Rex Judeorum, / Dreiß das Wetter in das Rofte moer / Und an die Berg und Spitz etc.»

¹⁰ Wojciech Kętrzyński, *Varia e variis codicibus*, în *Mon. Poloniae Historica*, V, Liov, 1888, 988: «Iezus Nazarenus rex Iudaeorum 1550; haec inscriptio incisa legitur in foribus primarii hypocausti praedii in villa Wtorek». Însemnarea se găsește într-o cronică manuscrisă descoperită în biblioteca canonicilor din Trzemeszno. De altfel, prescurtarea INRI se observă la unele case vechi și în vremea noastră, fiind un vechi rest de funcție magică. Uneori apare la case și crucea, ca un semn de apărare.

¹¹ Într-un articol separat, în manuscris, stăruim asupra formulelor crucii folosite într-un caz special de vindecare a «briciu», fiind înscrisă într-un cerc de origine evreiască și constituind o veche urmă de magie păgînă păstrată în formă de cultură populară primitivă.

În cele spuse pînă aici am vrut numai să arătăm că aceste formule ale crucii sînt mai vechi decît se consideră de obicei, domeniile lor de infiltrare sînt diferite, iar aria lor de răspîndire a fost extrem de întinsă.

După această incursiune în diferite domenii pentru detectarea și explicarea unor vechi formule magice devenite religioase, negreșit nu se mai poate vedea în formula $MAPE$ posibilitatea unei identificări a legendarului Meșter Manole, în legătură cu care s-au păstrat frumoase cîntece bătrînești în variante. În schimb, această formulă, cu o origine extrem de veche, pare să fi pătruns din tradiția bizantino-slavă și să fi căpătat extindere în cultura religioasă românească în vremea lui Neagoe Basarab.